

مسجد بی نظیر جامع گوهر شاد و هنرهای قدسی معماری

حسین زمرشیدی

^۱دانشیار و عضو هیأت علمی دانشگاه شهید رجایی

تاریخ پذیرش: ۹۰/۱۰/۱۹

تاریخ دریافت: ۹۰/۷/۲۲

چکیده

مسجد جامع گوهر شاد که بانی آن «گوهر شاد آغا» است، سرشار از هنرهای قدسی معماری ایران زمین، بنا شده است. این مسجد دارای چهار ایوان است. ایوان جنوبی و اصلی آن که ایوان مقصوره نامیده می‌شود، سرشار از هنرهای معماری، به خصوص کاشی کاری معرق با نقوش کاشی و آجر، گره هندسه نقوش، انواع کتیبه‌های خطوط ثلث، کوفی، نسخ و ... و انواع گلچین، گره و خط معقلی، رسمی بندی، نقوش بند رومی و ... و بالاخره محراب نفیس و منبر چوبی منبت و گره و هنرمندی درودگران فوق العاده پرکار است. مقرنس بندی‌های تخته به تخته منحصر به فرد، سبب شهرت جهانی این مسجد شده است. پیش‌خوان سازی ایوان از کتیبه بندی‌های متعدد و متنوع است و دو گلدسته منقوس برجسته مدور، در نما از سطح زمین تا انتهای ایوان و رخ بام، با اسماء هزارگانه جلاله «الله» مزین شده است. ادامه گلدسته سازی و به خصوص گنبد آگون، با نقوش گلچین معقلی و خطوط بنایی، عظمت مسجد را دوچندان ساخته است. دو ایوان شرقی و غربی کاملاً مشابه یکدیگر، با استفاده از آزاره سازی‌ها، اسپر سازی‌های آجر و کاشی، سرپایه سازی‌ها، طاق‌نما سازی‌ها و غرفه سازی‌ها و پشت بغل سازی‌ها و با نقوش گوناگون زیبا ساخته شده است که در مجموع، استفاده از خطوط بنایی سه رگی، ارزش‌های بی‌همتایی برای مسجد به وجود آورده است. ایوان قبله متصل به بارگاه رضوی، با ارزش‌های گلچین‌های معقلی خوشه انگوری رفت و برگشت و خط بنایی سه رگی «رو، وارو»، از سوره مبارکه جمعه و بسیاری دیگر، این مسجد زیبا را به کمال مطلوب رسانیده است. غرفه بندی‌های دواشکوبه با طرح‌های گوناگون و نقوش کاشی کاری و بسیاری دیگر نیز، عظمت این مسجد را چند برابر ساخته است.

واژگان کلیدی: مسجد گوهر شاد، ایوان مقصوره، بای سنقر میرزا، گنبد آگون، ایوان قبله.

ساخت مسجد گوهرشاد در زمان جانشین تیمور، پسرش شاهرخ میرزا، شروع شد. «گوهرشاد آغا»، همسر دانا و توانای شاهرخ میرزا و عروس امیر تیمور، به معماران دستور داد مسجدی در کنار بارگاه حضرت امام رضا (ع) بسازند که همتای آن تا امروز در هیچ کجا از قلمرو ما، یعنی توران و ایران، ساخته نشده باشد. بانی و خیر مسجد می‌گوید: «بنای مسجد بایستی به گونه‌ای ساخته شود تا دنیا، دنیاست بر قامت خود استوار بوده و نماسازی آن از هنرهای شاخص معماری اسلامی و خدایی باشد که تاکنون در هیچ بنا و مسجدی به کار گرفته نشده باشد». گفته شده که «گوهرشاد آغا» به طور دائم با مشاوران خود از مراحل ساخت مسجد بازدید می‌کرد و بر اجرا و ساخت این اثر بزرگ جهانی نظارت کامل داشت.

در این مسجد تقارن‌ها، پیمون‌ها، مدول‌ها و به طور کلی از نقوش وابسته به معماری در نهایت استادی و با هنرمندی منحصر به فرد استفاده شده است. در مجموع، باید بیان داشت طرح، اجرا و نماسازی‌های شگرف مسجد جامع گوهرشاد اصول و اساس معماری هفت صد ساله تیموری برای ایران و جهان اسلام گردیده است.

طرح مسجد جامع گوهرشاد

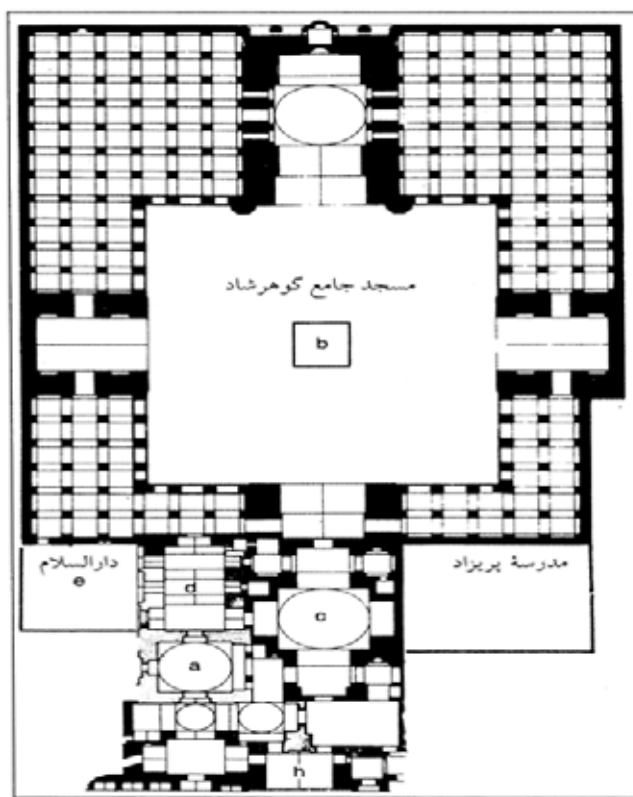
مسجد جامع گوهرشاد دارای چهار ایوان است که «ایوان مقصوره»^۱ آن (شاخص مسجد، چه از جهت اجرای سازه‌ای و چه

از نقطه نظر نماسازی) در ضلع جنوبی مسجد واقع شده است. ایوان متقابل آن، ایوان قبله (شمالی) و متصل به بارگاه حضرت رضا (ع) است. ایوان شرقی متصل به صحن موزه است که امروزه «رواق بزرگ امام»^۲ است و ایوان غربی، دقیقاً در مقابل ایوان شرقی و از تمام جهات هم‌چون ایوان شرقی است

شبستان مسجد

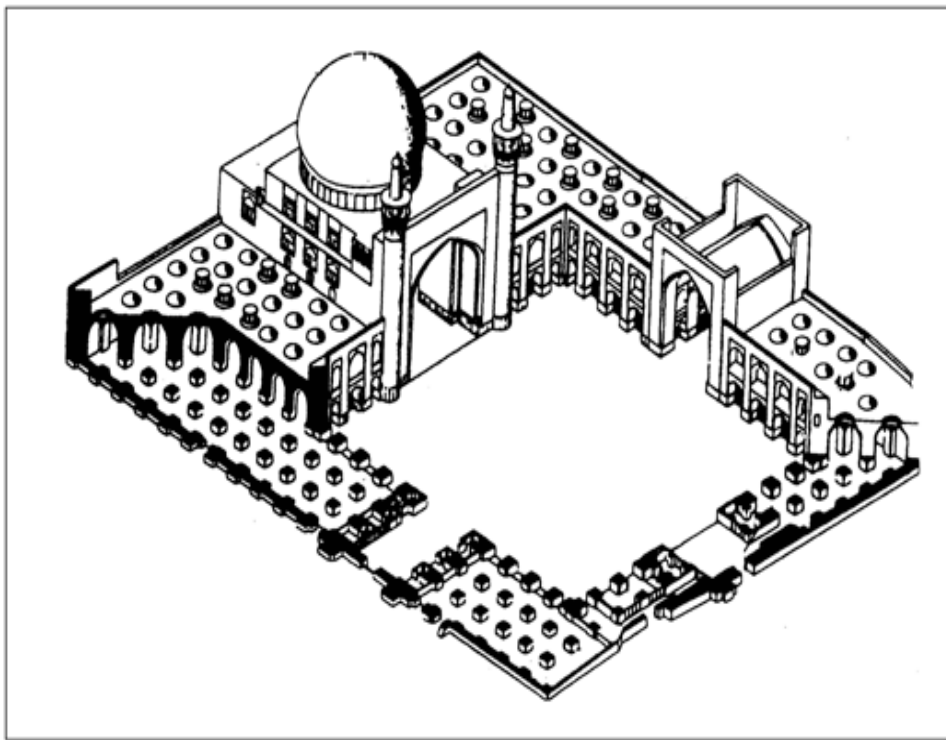
شبستان‌های بزرگ در طرفین ایوان مقصوره و دو ایوان شرقی و غربی واقع و به شکل چهل ستونی و طویل اجرا شده است و به نام شبستان‌های زمستانی نیز معروف هستند. امروزه با افزودن در بین طول شبستان‌ها، آن‌ها را به چندین شبستان تبدیل کرده‌اند. شبستان‌ها عموماً از ستون‌های آجری با قوس‌هایی گلو درهم ساخته شده که در دوره معاصر دیوارها، ستون‌ها، قوس‌ها و طاق‌ها گچ اندود شده است. ایوان مقصوره نیز به عنوان مرکزیت، برای برگزاری نمازهای یومیه، خصوصاً در تابستان‌ها و برگزاری مراسم، نماز جمعه و ... مورد استفاده بوده است (تصاویر شماره ۱ و ۲).

ابعاد صحن مسجد جامع گوهرشاد، $۵۶/۴۰ \times ۵۰/۴۰$ متر است. امروزه در موقع نماز، پذیرای جماعت نمازگزار است. بنای مسجد به شکل مرتفع است و ایوان‌ها با اختلاف سطح و رفعت، سبب شیوایی اجرایی آن گردیده است.

h. ایوان طلای نادری (در صحن عتیق)

تصویر شماره ۱: پلان مسجد گوهرشاد و قسمتی از بارگاه امام رضا (ع)، مأخذ: مرکز اسناد دانشکده معماری دانشگاه علم و صنعت ایران

تصویر شماره ۲: ترسیم سه بعدی از مجموعه مسجد گوهرشاد،
مأخذ: مرکز اسناد دانشکده معماری دانشگاه علم و صنعت ایران.

ایوان مقصوره

ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد با دهانه‌ای به عرض ۱۶/۱۰ متر و ایوانی به عمق ۳۴/۵۲ متر، در بین تمامی ایوان‌های آثار معماری ایران و حتی جهان اسلام، یک استثنا است. دلیل این امر غیرقائم بودن دو دیوار طولی آن، در حالت سر و ته باریک است. به این معنی که دهانه پایین ایوان ۱/۵ متر کم‌تر از فاصله دهانه بالای ایوان در پاتاق است. غیر شاقولی بودن دیوارهای طولی ایوان به میزان ۷۵ سانتی متر از هر طرف، سبب چشم‌اندازی هرچه زیباتر و سرشار از ارزش‌های هنری این ایوان شده است.

اجرای سر و ته باریک ایوان مقصوره، سبب شده است که جزئیات مقرنس‌بندی و سایر هنرهای درون ایوان از هر کجای صحن مسجد در حالت «پرسپکتیوی» بسیار مجسم و قابل رؤیت باشد. دیگر جزئیات هنری ایوان (تصویر شماره ۳) به شرح زیر است:

الف: کارهای تزئینی این ایوان از روی سنگ ازاره شروع می‌شود. نبش ایوان از «ربع فلکه ستونی»^۲، با کاشی معرق و نقش ترنج‌بندی‌های مکرر، از کاشی زرد شروع شده و اطراف دهانه سر و ته باریک ایوان را از دو جهت تا تیزه عبور داده و حالت «فتیله»^۴ استوانه‌ای بسیار چشم‌نوازی را ایجاد کرده است.

ب: در جوار ستون فلکه یادشده، کتیبه خط بسیار خوشی از «محقق»^۵ نویسنده جهان اسلام، «بایسنقر میرزا»، نوه تیمور، با کاشی معرق در اطراف دهانه ایوان حرکت دارد که چشم هر بیننده، خصوصاً استادان خطاط را تا ژرفای وجود می‌کشاند. این کتیبه، امروزه سبب

سرمشق‌گیری خوش‌نویسان بزرگ در کنار این ایوان شده است. ج: پس از «سر چارک»^۶ و «حمیل کشی»^۷، کتیبه «گره نقوش»^۸ «پنج و هشت»^۹ و «سرمه‌دان وریا»^{۱۰} از قطعات کاشی و آجر در اطراف «دهانه خارجی»^{۱۱} ایوان، زیبایی پخی جلوی ایوان را دو چندان ساخته است. هم‌چنین در جوار کتیبه یاد شده، کتیبه خط و «فتیله گره»^{۱۲} دیگری، ارزش‌های هنر کاشی‌کاری ایوان را زیباتر به نمایش گذاشته است.

د: اجرای شاه گره «چهارلنگه سرمه‌دان»، با عرض قابل توجهی در کادر و با تفکیک رنگ‌های کاشی، به حق در کمال زیبایی اجرا شده است (تصاویر شماره ۴ و ۵).

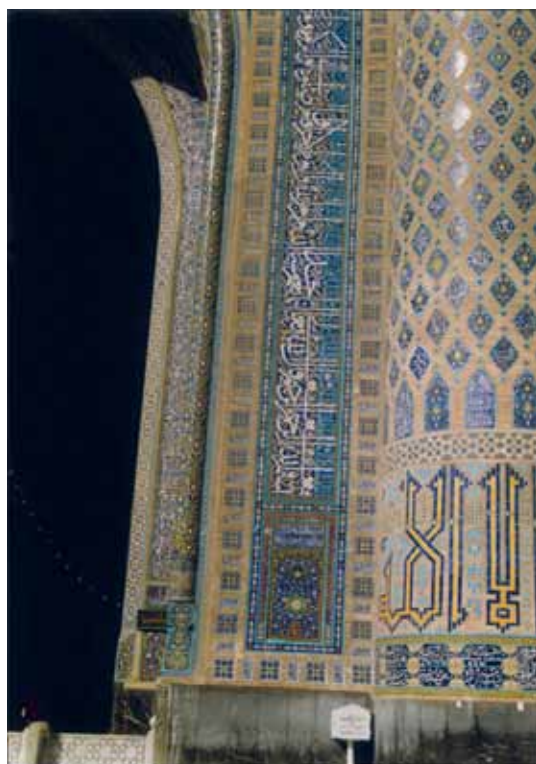
ه: اجرای بسیار هنری از «گره معقلی»^{۱۳} و «کاشی نره»^{۱۴} در رنگ‌های سفید و لاجوردی، نقوشی جذاب آفریده است که دو حرکت گره راه آن هم در زمینه کاشی ناب و یک دست فیروزه‌ای به وجود می‌آورد.

و: در حاشیه کشی گره معقلی، از نقش گره اصطلاحاً «طبل و زهره شمس‌دار هشت» استفاده شده و در متن برخی از آلات گره، خط معقلی خوش از اسماء جلاله «الله» با عظمت بسیاری نقش بسته است. در متن حاشیه کشی یادشده با عرض کادر طویل و مرتفع، از پای سنگ سیاه ازاره، که از دو طرف تا تیزه کشیده شده و به طور متقارن بدنه را از گره معقلی اصطلاحاً «هشت چوب خطی» پر کرده است، ارزش‌های هنری بسیار شاخص و استثنا در ایوان مقصوره به وجود آورده است (به دو بغل کشی‌های تصاویر ۴ و ۵ و ۶ از کار گره معقلی دقت کنید).

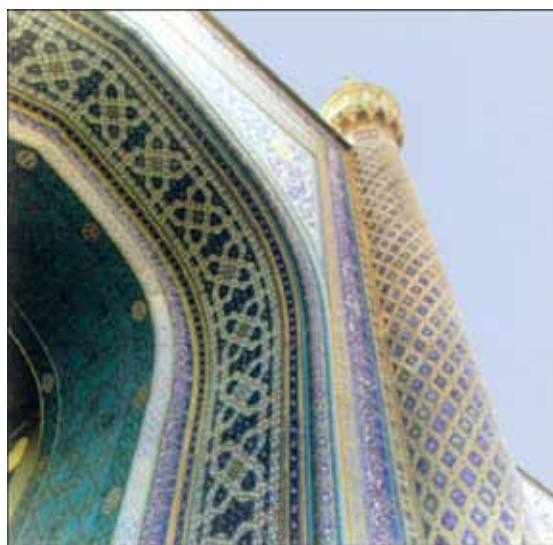

تصویر شماره ۴: عناصر تزیینی محدوده نیش ایوان مقصوره از نقوش و خط و ...

تصویر شماره ۳: نمود کامل سر و ته باریک ایوان مقصوره و ...

تصویر شماره ۵: نقش شاه‌گره «بازوبندی سرمه‌دان» و ... و نمود گلدسته فلکه و ... از پیش‌خوان ایوان مقصوره

خط و گره معقلی در انواع مختلف، «سپرسازی»^{۲۳}های گره و خط معقلی در متن «آلات»^{۲۴} و در مجموع، قاب‌بندی‌های پنجره‌ها و رسمی‌بندی در حدی بسیار استادانه، آرامش و روح‌نوازی بسیار مطلوبی به وجود آورده است.

ی: در طرزاحی نقوش نیز از انواع گره معقلی و کتیبه‌های خط در انواع گوناگون و فتیله‌هایی با نقوش کاشی بهره گرفته شده که با توجه به هم‌نشینی رنگ‌های کاشی، تفکیک رنگ‌ها، خانواده رنگ‌ها و هم‌نشینی، تنوع، پیوند، گویایی و جلا و «تلاوی»^{۲۵} رنگ‌ها و در مجموع زبان رنگ‌های کاشی، هنرهای خاصی به وجود آمده است (تصویر شماره ۶).

ز: حمیل‌کشی و قاب‌سازی گود و برجسته توسط سر پایه‌ها، برای طاق‌نماهای گود پنجره‌دار و قوس‌بندی «دو اشکوبه»^{۱۵} و کتیبه خط کاشی در زیر طاق‌نمای پنجره‌ها، آن هم در «زمینه تخت»^{۱۶} خلوت گچی، زیبایی چشم‌نوازی را در ایوان حاکم ساخته است.

ح: «رسمی‌بندی»^{۱۷} از «گذرای کاشی نره»^{۱۸} ایجاد شده و شروع آن از «لچکی‌ها»^{۱۹} و «ترنج‌ها»^{۲۰} و در نتیجه «ترنجه‌ها»^{۲۱}، سبب ایجاد زمینه دایره و پای پوشش طاق کاذب زیرین گنبدخانه «آهیانه»^{۲۲} شده است.

ط: محاسبه جزء به جزء فتیله‌های پیچ از دو بدنه ایوان، کتیبه‌های

تصویر شماره ۶: قسمتی از بغل کش‌ها و طاق نمایندی‌ها، رسمی‌بندی، مقرنس، گردونه خط و ترنج‌بندی‌ها و ... قسمتی از گنبدخانه و ... ایوان مقصوره

مقرنس‌بندی ایوان مقصوره و ...

منبر چوبی طویل بسیار ارزش‌مندی از منبت و «هنر کنده‌کاری»^{۲۶}‌های بسیار استادانه، نقوش مختلف هندسی و اجرای «قطار مقرنس»^{۲۷} چوب در انتهای اسکلت منبر به وجود آمده است. البته محرابی جدید به جای محراب قدیم، متشکل از سنگ و کاشی زیبا، در سال‌های اخیر، جایگزین محراب تیموری شده که آن هم به شیوه خاص اجرایی در انتهای ایوان چشم‌گیر است. همچنین اجرای مقرنس‌بندی سی و یک تخته از آلات، «پرک‌ها»^{۲۸}، «کفگیرها»^{۲۹}، نیم کفگیرها، شمسه‌های زوج و فرد و در مجموع، «طاس و نیم طاس»^{۳۰}‌های گود، «آویز کندویی»^{۳۱} و متقارن از دو سو تا تیزه و «نیم شمسه»^{۳۲} انتهایی در تارک، کاری بی‌نظیر و بی‌همتا در نهایت زیبایی برای جهان اسلام به وجود آورده است.

نکته: «مقرنس‌بندی»^{۳۳}‌های بسیار زیبا و آویز تخته به تخته کاخ الحمراء اسپانیا به کار گرفته شده در تالار «دو خواهر و سروش»، که معمار آن ایرانی بود و بسیار مورد توجه هنرمندان، هنرشناسان، معماران، اندیشه‌مندان، محققان، پژوهشگران هنری و بسیار دیگری از فرهیختگان عالم، خصوصاً اروپا است، از مقرنس‌بندی‌های سر در مسجد جامع کهنه میدان کاشان و ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد اقتباس شده است (تصاویر شماره ۷ و ۸).

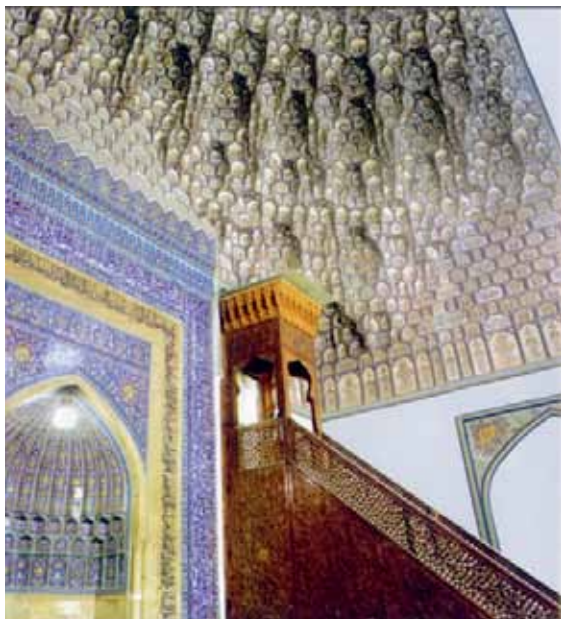
تزیین‌های زیر گنبدخانه

ارتفاع تا میانه تیزه پوشش زیرین طاق (آهیانه)، حدود ۲۵/۵۰ متر است که این خود سبب چشم‌اندازی گنبدخانه شده است. تزیین‌های زیر این گنبدخانه به شیوه تزیین‌های معاصر با نقاشی‌ها

و رنگ‌های کاملاً پخته و بسیار چشم‌نواز است و با طرح‌های نقوش گوناگون «اسلیمی»^{۳۴}، «ختایی»^{۳۵}، «گل و گیاه»، «افشون»^{۳۶}‌ها، «توترمه»^{۳۷}‌ها و حرکات رو، وارو و «پیچک»^{۳۸}‌ها و بسیاری دیگر تزیین شده است. در ادامه، تفکیک این نقش‌ها، به طور جداگانه بیان می‌شود:

۱. کتیبه خط ثلث کم عرض در پیرامون داخلی زیر گنبدخانه که به شکل کمربندی مدور چشم‌نوازی می‌کند.
۲. ترنج‌بندی کشیده هشت‌گانه با رعایت فاصله از یکدیگر، با نقوش زیبا و نقش «بند رومی»^{۳۹} کشیده شانزده‌گانه که «خط کمربندی»^{۴۰} را رونق می‌دهد.
۳. ترنج‌بندی هشت‌گانه مدور نوک کشیده «نقش گلایی» و سپس نقوش بند رومی کوتاه شانزده‌گانه با حرکات مختلف و زیبا، شکل‌دهی نقوش را مضاعف می‌کند.
۴. ترنج‌بندی هشت‌گانه بیضی با نقوش بسیار متنوع و سپس نقش بند رومی‌های کوچک شانزده‌گانه و جالب نیز سبب تکامل نقوش شده است.
۵. ترنج دایره در انتهای تیزه طاق زیرین، با «خط نسخ»^{۴۱} بسیار خوش، سوره مبارکه توحید را به نمایش گذاشته و هشت ترنجی «برگ بیدی»^{۴۲}، خوش فرم با نقوش گوناگون و رنگ‌های جدا از یکدیگر، در اطراف خط یاد شده، تزیین‌های زیر گنبدخانه را از جهات مختلف، ارزش هنری خاص بخشیده است.
۶. وجود چهل چراغ آویز از تیزه طاق که گویی چهل چراغ نیست، بلکه چهارصد چراغ هم بیش تر است، در بُعد و حجمی وسیع، چشم‌نوازی و شگرفی ایوان مقصوره را دو صد چندان ساخته است (تصویر شماره ۹، به تصویر شماره ۶ نیز رجوع کنید).

تصویر شماره ۸: قسمتی از محراب، منبر صاحب الزمان (عج) و جزئیات مقرنس‌بندی ایوان مقصوره

تصویر شماره ۷: کلیات مقرنس‌بندی تخته به تخته بی‌همتا در انتهای ایوان مقصوره

تصویر شماره ۹: عناصر رسمی‌بندی، نقوش نقاشی بسیار دلنواز از خط ثلث در گردونه نقوش بند رومی، ترنج گلابی‌ها، بیض ترنج‌ها و ... مجموعه زیر گنبدخانه ایوان مقصوره

گلدسته‌های مسجد جامع گوهرشاد

آثار خشتی نیمه اول قرن اول هجری قمری محسوب می‌گردد. به جرأت می‌توان گفت، تبدیل منار گلدسته در ترکیب گلدسته مطلق بسیار خوش فرم و با پیش‌آمدگی از مقرنس‌بندی‌های اصطلاحاً «گل‌نو» برای ایجاد مأذنه مطلوب از دوره شکوفای معماری تیموری و فقط در پیش‌خوان‌سازی، در دو طرف ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد به کار گرفته شده است. گلدسته‌سازی فلکه برجسته، خود سبب زیبایی خاص در نمای پیش‌خوان شده است. با رجوع به تصویر شماره ۳ و کلیات تصویر شماره ۱۰ این مبانی بیش‌تر مشخص می‌گردد.

گلدسته‌سازی مساجد تا قبل از دوره تیموری، عموماً میل مناره‌ها با یکنواختی نسبی و در مواردی با اجرای مأذنه محدود در فرم نخستین ساخته می‌شد؛ به عنوان مثال منار گلدسته‌های میل مسجد علی با «تونگان‌سازی»^{۴۳} و میل ساربان و نوعی مقرنس‌بندی، در دو مرحله به صورت پیش‌آمدگی، به وجود آمد. این بناها از دوره سلجوقی بود و هر دو در اصفهان قرار دارند. هم‌چنین مأذنه در ختم منار گلدسته خشتی، که الحاقی از دوره سلجوقی است، در مسجد فهرج یزد به کار گرفته شده است که از

پیش‌خوان ایوان مقصوره

۱. روی سنگ سیاه ازاره از نبش ایوان، ستونچه مدور فلکه با نقش‌بند رومی مکرر و بعد از آن به طرف ساقه گلدسته سرچاره‌کشی در دردیف و در بین دو سرچاره که موازی عمودی، سرچاره‌های فرعی سبب به وجود آمدن زمینه‌های مربع و مربع مستطیل شده که در زمینه‌های مربع با نقش گل، برگ، کاشی معرق و در زمینه‌های کشیده، اسماء هزارگانه جلاله «الله» به شکل یک ردیف در میان، تا پیشانی پیش‌خوان تکرار شده است (به تصویر شماره ۳).

هم‌چنین اجرای کتیبه بزرگ خط ثلث و «کوفی»^{۴۴} نیز، به فاصله مشخص، همچون موارد یاد شده تا انتهای ایوان تکرار شده است.

۲. از روی سنگ ازاره برای کتیبه خط یادشده، قاب کاشی معرق با نقوش اسلیمی و ختایی به شکل قاب قرآنی، همراه با دو کتیبه کشیده خط، اجرا شده است.

۳. کتیبه خط ثلث و کوفی از خوشنویس بی‌همتای دوران تیموری، «بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ میرزا و گوهرشاد»، به عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم قال الله تعالی انما یعمر المساجد الله و...» با کاشی سفید مینایی در زمینه لاجوردی خلق شده است. در بین این خط حرکات بسیار چشم‌نواز بند ختایی و مکمل آن، کتیبه عریض خط کوفی بسیار خوش، با حرکات حروف آن از «بادمک‌های»^{۴۵} اسلیمی با کاشی فیروزه‌ناب، کتیبه را دور زده است.

شایان گفتن است که این کتیبه خط، اطراف ایوان را حرکت دورانی دوردار می‌دهد (تصویر شماره ۱۱ و ۳).

تصویر شماره ۱۰: کلیات ایوان مقصوره، گلدسته‌ها و گنبد مسجد جامع گوهرشاد

تزیین‌های دو گلدسته

۱. روی سنگ سیاه ازاره مدور، دو راسته کتیبه‌های بند رومی کشیده در ترکیب مدور، ساقه گلدسته‌های برجسته فلکه را با کاشی معرق و خط نستعلیق و با اشعار ناب زینت داده است.

۲. حمیل کاشی فیروزه‌ای با کاشی نره و خط بنایی سه‌رگی کشیده به رنگ زرد نارنجی، با عبارت لاله‌الا الله مزین شده است. در متن مدور آن، با خط معقلی شطرنجی به رنگ سفید و فیروزه‌ای، کلمه مبارک محمدرسول الله درج شده است. در بین حروف، گلچین‌های منفرد با کاشی فیروزه‌ای، که مجموعه‌ای از زمینه آن آجری است، ارزش هنری والا به وجود آورده است.

۳. کتیبه مدور روی خط یاد شده، جایگاه «گره چهار لنگه نیم هشت» با کاشی معرق نقش دار، در زمینه آجری، بسیار استادانه اجرا شده است.

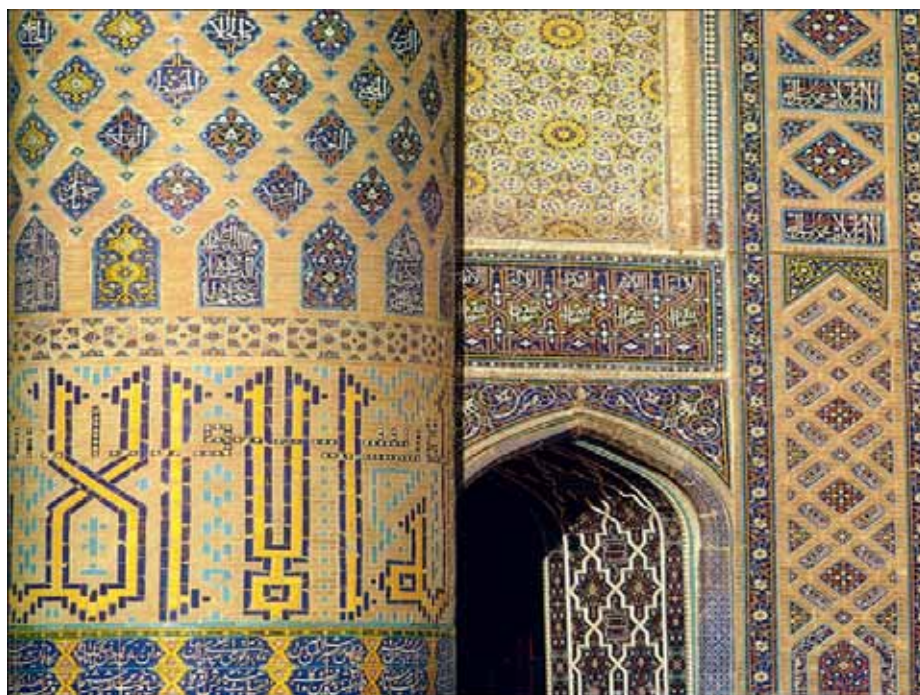
۴. اجرای «قابچه»^{۴۶}‌های کشیده کولی‌دار در بین سرچاره‌کشی‌های آجری و نقش گل، برگ و خط در پایه ساقه گلدسته‌ها، سبب زیبایی بسیاری شده است.

۵. تکرار زنجیربافت سرچاره‌کشی آجری و در متن، مربع‌های لوز به وجود آمده از سرچاره‌کشی‌ها، کاشی کاری معرق در یک ردیف مایل با نقوش اسلیمی و گل و برگ و در ردیف دیگر وجود اسماء هزارگانه جلاله «الله» ارزش‌های جاودانه هنر معماری را در دو ساقه برجسته گلدسته‌های پیش‌خوان ایوان، تا انتهای پیشانی ایوان، به وجود آورده است (تصویر شماره ۱۲ و ۳).

تصویر شماره ۱۱: خط توأمان ثلث و کوفی بی‌همتا از خوشنویس بزرگ دوران تیموری «بایسنقر میرزا» و سایر پدیده‌های هنری قسمتی از پیش‌خوان ایوان مقصوره

تصویر شماره ۱۲: نمود فلکه گلدسته و اسماء «جلاله الله» قسمتی از بدنه مدور گلدسته‌های ایوان مقصوره

توجه را برای مأذن گاه به وجود آورده است، با تیرک‌بندی‌ها و حفاظ، که در دوره تیموری چوب بوده و امروزه از فلز ساخته می‌شود، آن هم با نقوش هندسه گره در پیرامون مأذن، به طور کامل اجرا شده است.

۶. «طره انتهایی»^{۴۸} مأذن و ساقه ستونک انتهایی با کاشی کاری معرق با حرکات اسلیمی و به رنگ زرد نارنجی و حرکات ختایی و گل و برگ به رنگ‌های سفید و فیروزه‌ای و ... ارزش هنری شگرفی را برای گلدسته‌ها حاصل کرده است.

۷. کتیبه خط ثلث انتهایی که از کاشی معرق به رنگ سفید مینایی ساخته شده و سپس قبه گلدسته و در ختم گلدسته «خوج سازی»^{۴۹}، برای ایوان مقصوره و در کل برای مسجد بی‌همتای جامع گوهرشاد، جذابیت خاص هنری را وجود آورده است (تصویر شماره ۱۳).

تزئین‌های گنبد مسجد گوهرشاد

۱. ساقه گنبد با نقوش گلچین معقلی در ترک‌بندی‌های عمودی به شکل یک در میان، تا زیر کتیبه خط زیبایی چشم‌نوازی به وجود آورده است.

۲. کتیبه خط ثلث بسیار دلنشین، در گرداگرد ساقه گنبد، شگفتی خاصی را از هنر خوشنویسی نشان می‌دهد.

۳. وجود «سنگ خاقانی»^{۵۰} پیش آمده، سبب آبجکان گنبد شده است و سپس غلت «شکم‌دار»^{۵۱} «کونال گنبد»^{۵۲} با نقوش گلچین مکرر معقلی، تزئین چشم‌نوازی را به وجود آورده است.

۴. زمینه کاشی فیروزه‌ای ناب با «تره» و خط سه رنگی بنایی با عبارت «لا اله الا الله» با تناسب خط و از کاشی زرد و سایه خط از کاشی لاجوردی، زیبایی بسیاری آفریده است.

۶. پشت بگل‌سازی از دو لچکی بالای قوس ایوان و در متن سرچار که کشی از کاشی کاری معرق با نقوش اسلیمی و با کاشی سفید مینایی و حرکات ختایی به رنگ تغاری، در زمینه کاشی ناب لاجوردی، درخشش و ارزش هنری را در سر در ایوان به وجود آورده است.

۷. کتیبه خط ثلث کمربنددار به رنگ کاشی زرد نارنجی، در زمینه کاشی لاجوردی، زیبایی سر در را چند برابر ساخته است. بعد از این کتیبه همان ادامه افقی خط بایسنقر میرزا است.

نکته: جزئیات اجرایی، از مبانی ذکر شده هنری از ستونچه طویل پیچ نبش ایوان با خط بایسنقر میرزا و ساقه گلدسته‌ها تا انتهای ایوان، دقیقاً به موازات لبه سر و ته باریک ایوان اجرا شده‌اند که از هر طرف ۷۵ سانتی‌متر است. اما ادامه گلدسته، از لبه ایوان و پشت بام تا انتهای «قبه گلدسته»^{۴۷}، در محور قائم است (تصویر شماره ۱۰).

مأذن گلدسته‌های مسجد جامع گوهرشاد

۱. پس از ختم چارکه کشی و ترنجی‌ها، عبور کاشی گذرا به رنگ سفید و لاجوردی در پیرامون ساقه گلدسته انجام شده است.

۲. کتیبه خط ثلث به رنگ زرد، در زمینه لاجوردی کاشی معرق، در گرداگرد انتهای ساقه گلدسته‌ها قرار گرفته است.

۳. قابچه‌های کاشی معرق با طرح‌های گل و خط، به شکل یک در میان، بر انتهای ساقه گلدسته‌ها ایجاد شده است.

۴. مقرنس‌بندی بسیار جالب کاشی کاری «گل و نو» با نقوش گوناگون و تخته به تخته، به‌حق ابداع بسیار ارزش‌مندی است که از دوره شکوفای معماری تیموری، برای معماری قدسی و مساجد ایران به ارمغان گذارده شده است.

۵. اجرای مأذن‌سازی با مقرنس‌بندی «گل نو»، که سطحی قابل

۵. عبارت مقدس «محمد رسول الله» در گردونه غلت دور گنبد، با خط معقلی از جنس کاشی نره سفید مینایی، زیبایی خط سه رگی را دو چندان ساخته است.

۶. عبارت مقدس «علی ولی الله» با کاشی لاجوردی در ناحیه وسط خط بنایی سه رگی، عظمتی از حقانیت را گویا است.

۷. پوشش یکنواخت و ساده با کاشی نره فیروزه‌ای، با «غلت»^{۵۲}

بسیار خوش فرم از «دور هشت قسمت» گنبد، درخشش گنبد را بسیار دلنشین ساخته است.

۸. اجرای «خُوج» در تیزه گنبد به وسیله چند «گوی فلزی نقره‌ای» و در تارک آن کلمه فلزی جلاله «الله»، حقیقتاً زیبایی و وقار هنر قدسی گنبد را بسیار شگرف ساخته است.

تصویر شماره ۱۳: نقوش معقلی خوشه انگوری و ساقه کامل از گلدسته، گردونه خط ثلث، مقرنس بندی «گل و نو»، مأذنه و ساقه گلدسته انتهایی و ... از دو گلدسته مسجد جامع گوهرشاد

تصویر شماره ۱۴: انواع گلچین معقلی، خطوط سه رگی بنایی و معقلی و ... در مجموعه گنبد شکم‌دار خوش فرم مسجد جامع گوهرشاد

تصویر شماره ۱۵: طاق نما سازی، پشت بغل سازی از نقوش گل و بوته جقه‌ای و ... دو ایوان شرقی و غربی مسجد جامع گوهرشاد

دو ایوان شرقی و غربی مسجد

انحنای قوس دو ایوان مذکور از فرم «شمشیری»^{۵۵} یا شاه عباسی بلند، هم‌چنین ابعاد و تزئین‌های خارجی و داخلی این دو ایوان، دقیقاً یک اندازه و یک شکل هستند که به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. پس از آزاره سنگ، سر چارکه‌کشی عمودی و افقی، سبب کادربندی‌های متناسب شده و سپس از نقوش «شاه‌گره»^{۵۶} اصطلاحاً «شش و شمس»، برای شاه‌گره استفاده کرده و در متن آن‌ها از انواع نقوش هندسه‌گره خرد بهره برده شده است.

۲. بین قاب‌سازی‌های تحتانی و فوقانی، از کادر اصطلاحاً «مربعگی»^{۵۷} با حاشیه‌کشی و در متن آن‌ها از نقوش گل و برگ چهار بازوبندی استفاده شده است.

۳. قاب‌های فوقانی از حاشیه‌بندی و در متن آن، حرکات زنجیر بافت با حرکات اسلیمی و در متن حرکات اسلیمی، بندهای ختایی، عموماً از جنس کاشی معرق، چشم را نوازش می‌دهد.

۴. «پشت بغل»^{۵۸} سازی با حرکات اسلیمی و ختایی و سپس مربعگی‌های چهارترنجی از نقوش و در مربع «لوز»^{۵۹} میانی چهار ترنجی خط معقلی تخت با عبارت «محمد رسول الله» سبب وقار هنری ایوان شده است.

۵. عموماً دو طرف قاب‌سازی‌ها، نقوش و حرکات «خوشه انگوری»^{۶۰} با حرکات اسلیمی و ختایی در رنگ‌های چشم‌گیر لاجوردی و زرد، زمینه‌های کادربندی جالبی را برای قاب‌سازی‌ها به وجود آورده است.

۶. پشت بغل‌سازی بسیار زیبا و جالب با نقش گل‌های «بوته جقه»^{۶۱} زرد در زمینه لاجوردی، کاشی‌کاری معرق بسیار ظریفی را ایجاد کرده است.

۷. کتیبه خط ثلث در زمینه لاجوردی، زیبایی دو چندان به

ایوان‌های شرقی و غربی داده است.

۸. عبور حرکات خوشه انگوری به شکل افقی و ختم «قرنیز بندی»^{۶۲}، ارتفاع دو ایوان شرقی و غربی را هم‌راستای یکدیگر ساخته است (تصویر شماره ۱۵).

تزئین‌ها در اسپر سازی‌های دو ایوان شرقی و غربی

۱. اسپر سازی ایوان از ترکیب غرفه‌سازی محدود و سرپایه‌سازی‌ها در طبقه زیرین و غرفه‌سازی و سر پایه‌سازی در ارتفاع فوقانی تشکیل شده است.

۲. پس از سنگ آزاره، سر چارکه‌کشی‌ها، تفکیک و کادربندی طول و ارتفاع، دو اسپر متقابل را برای دو ایوان به وجود آورده است.

۳. عموماً نقوش، بیش‌تر آجر هستند و از نقش آجر با آجر و حرکات کلوکبندان در پیوند آنها، با تمام سادگی، مناظر چشم‌نوازی ایجاد شده است. هم‌چنین، تلفیق آجر و کاشی سبب شده که نقوش چنگ بسته حاصل شود.

۴. عموماً نقوش تزئینی با «حرکات ۷ و ۸»^{۶۳} «رو، وارو»^{۶۴}، سبب شکل‌دهی در اسپرها و سرپایه‌های گود و برجسته شده و با پشت بغل‌سازی با کاشی معرق و استفاده از نقوش زیبا و کتیبه‌های منقوشی در بالای قاب‌بندی‌ها، سرپایه‌ها و غرفه‌های تحتانی و فوقانی، طرحی دلنشین به وجود آورده است.

نقوش اسپر میانی

۱. آزاره سنگ، دربندسازی و پشت بغل‌سازی کاشی معرق در زمینه فیروزه‌ای با نقوش گل و گیاه و...

۲. به وجود آوردن نقش «کلوبندان»^{۶۵} از کاشی سفید مینایی و لاجوردی با نقش گره هندسی.

وضعیت «شاه‌گره» شمسه‌هشت، بازوبندی و سرمه‌دان به شرح زیر است:

الف: شمسه هشت (ستاره هشت پر)،

ب: بازوبندی شامل سه ترکیب پنج (پنج ضلعی) و یک مربعی در وسط،
ج: سرمه‌دان،

د: نیم شمسه‌های هشت در کناره قوس و دور طاق ایوان همراه با آلات نیم گیوه‌ها و ...

خط سه رگی در متن آلات گره

زیبایی و شگرفی در دو ایوان شرقی و غربی، ناشی از خطوط

سه رگی بنایی به رنگ لاجوردی است که در زمینه آجری به شرح زیر است:

«محمد رسول الله» برای دو آلات نیم گیوه؛ «الله اکبر» رو، وارو برای آلات‌های سرمه‌دان؛ «الله»، «محمد»، «علی» برای آلات زهره شاخک‌دار؛ «یا ربی» برای آلات پنج؛ «الله اکبر» مکرر چهارگانه و در وسط آن، دو «محمد» متصل رو، وارو در آلت شمسه هشت و کلمه مبارک «الله» در ناحیه تیزه و بالاخره نقوش خطی، که در کم‌ترین اثر معماری اسلامی دیده می‌شود (تصویر شماره ۱۷).

تصویر شماره ۱۶: سرپایه‌سازی‌ها، غرفه‌سازی‌ها، کتیبه‌سازی‌ها و ... دو ایوان شرقی و غربی مسجد جامع گوهرشاد

تصویر شماره ۱۷: اسپر میانی دو ایوان شرقی و غربی با نقوش شاه گره و خط و ... مسجد جامع گوهرشاد

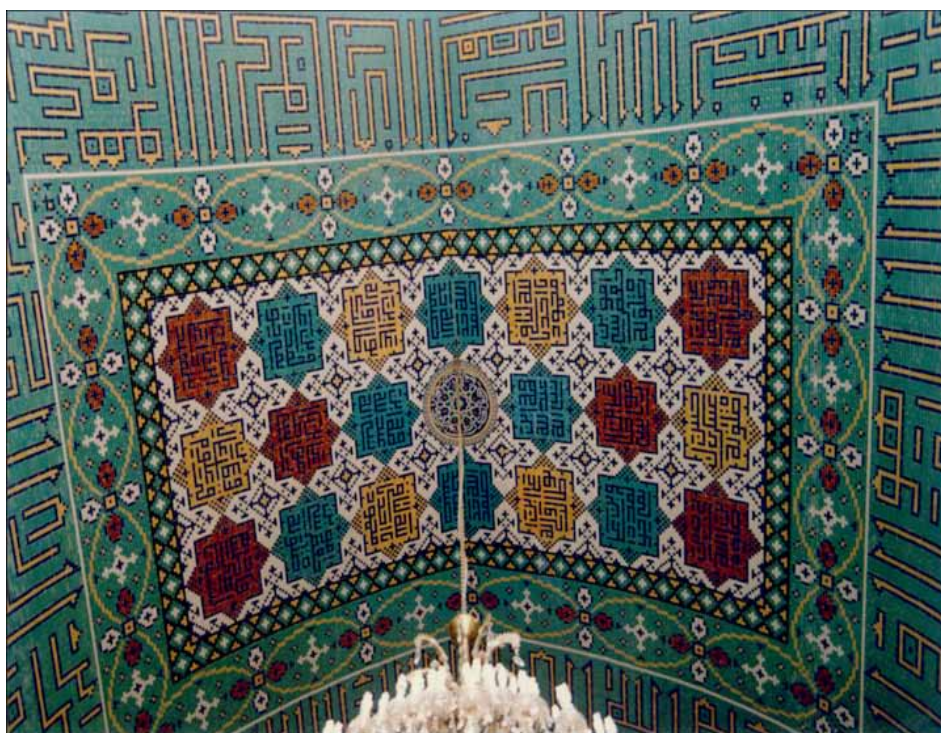
خط و گلچین زیر طاق دو ایوان

۱. حاشیه‌بندی عریض از دو بدنه دور طاق در تیزه، در زمینه فیروزه‌ای از جنس کاشی نره و خط «سه رگی»^{۶۶} بنایی با کاشی زرد و سایه خط با کاشی لاجوردی،
۲. حاشیه‌بندی با نقش گره معقلی بیضی مکرر از دو شانه تا «تیزه طاق»^{۶۷} و نقوش گلچین در متن آنها،
۳. حاشیه‌کشی گلچین زنجیر بافت مؤثر در ایجاد شمسه‌بندی خط میانی.

نگین بافت هشت و چهار لنگه

۱. کادر میانی زیر طاق از بیست شمسه هشت و چهار، ربع چهار لنگه، شانزده نیم چهار لنگه و نگین میانی با نقوش گوناگون در بازوبندی چهار لنگه از جنس کاشی سفید میانی و گلچین‌های

۱. لاجوردی، زیبایی چشم نوازی را در دو ایوان به وجود آورده است.
۲. خط معقلی تفکیک از ذکر نام محمد مصطفی (ص) و علی مرتضی (ع) و اولاد پاک او به‌حق ارزش تزیینات قدسی دو ایوان را به سرحدی از کمال هنر، معرفت، عرفان و عشق به خاندان نبوت‌رسانیده‌است.
۳. نگین میانی و وسط تیزه طاق با نقش خط و گره هندسی، با خطوط مکرر (یا حنان، یا منان) با رنگ کاشی سفید میانی و شمسه هشت در میان، پدیده هنری نقوش قدسی ایوان را از هر جهت کامل و بی‌مانند ساخته است.
۴. آویز چهل چراغ بسیار زیبا از وسط و تیزه طاق، زیبایی دو ایوان را از تمام جهات کامل و پُر تالو ساخته است (تصویر شماره ۱۸).

تصویر شماره ۱۸: نقوش گلچین، گره و خط معقلی بس ارزش مند با نام «علی مرتضی (ع) و اولاد پاکش» دو شانه زیر طاق ایوان‌های شرقی و غربی؛ مسجد جامع گوهرشاد

تزیین‌های ایوان قبله (ایوان شمالی)

۱. «پیش‌خوان»^{۶۸} ایوان قبله از قاب‌بندی و نقوش مختلف به وجود آمده است که عموماً از جنس کاشی معرق است.
۲. کف پوش سنگ مرمر ناب، و دست‌انداز سنگ از ستونک‌ها و صفحه‌های سنگی ابزاردار در متن ستونک‌ها تا اندازه حدود ۸۰ سانتی‌متر، با دو دهانه باز برای رفت و آمدها به حریم ایوان، شکل خاص و زیبایی به ایوان بخشیده است.
۳. جدا از در ورودی این ایوان به بارگاه مقدس رضوی، ازاره سنگ در اطراف ایوان و سپس سر چارکه‌کشی‌ها با نواربندی‌ها و کادربندی‌ها، اساس کارهای تزیینی ایوان را به وجود آورده است.
۴. نقوش بسیار زیبای «خوشه انگوری» به شکل رفت و برگشت،

از زمینه آجری و کاشی نره و با رنگ‌های دلنشین در حالت و ترکیب خاص «خفته و راسته»^{۶۹} تا پاکار طاق، روش تزیین این ایوان را از هر سه ایوان دیگر متفاوت کرده است.

اسپرسازی میانی ایوان

۱. اسپرسازی میانه ایوان با حرکات مختلف کارهای قدسی معماری، ترکیب قابل توجهی به ایوان داده است.
۲. زمینه نقوش گره هندسی از آلات شش، مربعی و لوز مربع با کادربندی و حمیل‌کشی است و در متن آلات شش، شش ضلعی، نقوش گل و برگ و در برخی از آلات مربع نیز نقش اسلیمی‌های کوتاه بادامک‌دار موجود است. در اکثر مربعی‌ها، نام‌های هزارگانه

کادربندی‌های افقی، عمودی و مورب شده و در متن آلات یادشده، «نقوش بند رومی چپ و راست» و ... به وجود آمده است.

۳. حمیل‌کشی با کاشی سیاه زاغ از دو شانه طاق تا تیزه، زمینه را برای اجرای خط سه رگی به وجود آورده است.

۴. خط بی‌همتای کوفی سه رگی که خط آن زرد نارنجی و سایه خط از دو طرف مشکی زاغ است، از سوره مبارکه «جمعه» به شکل رو، وارو در زمینه سفید مینایی و با استفاده از نقش گلچین‌های سه و پنج رگی، نیم‌گل‌ها و خصوصاً نقوش معقلی بند رومی با کاشی فیروزه‌ای ناب، زیباترین نقوش معقلی و خط بی‌همتای «کوفی و بنایی» را در این ایوان و برای مسجد جامع گوه‌رشداد به وجود آورده است (تصویر شماره ۱۹).

جلاله «الله» از کاشی زرد نارنجی، با عظمتی از هنر معقلی‌سازی گره و خط، این ایوان را نیز بی‌همتا ساخته است.

عموماً نقوش به کار گرفته شده در دو ایوان شرقی و غربی و به‌خصوص ایوان قبله، بازمانده از دوره اثر شگرف و بی‌مانند اسپرسازی میانی ایوان قبله، دقیقاً از بقعه عارف بزرگ و شاعر شوریده، «خواجه عبدالله انصاری»، الگوبرداری شده است که از دوره شکوفای معماری، دوره تیموری در هرات است.

خط کوفی سه رگی ایوان قبله

۱. اجرای گذرای آجری با ضخامت آجر در طول، از دو شانه طاق شروع و تا تیزه ادامه داشته و سبب کادربندی خط شده است.
۲. گره معقلی با نقوش هندسی در ترکیب مربعی و پنج‌بندی و شطرنجی‌بندی‌های مورب و چپ و راست با انواع کاشی نره، سبب

تصویر شماره ۱۹: کلیات و جزئیات اسپر و خط کوفی سه رگی «رو، وارو» از سوره مبارکه «جمعه»، ایوان قبله، مسجد جامع گوه‌رشداد

غرفه سازی‌های مسجد جامع گوه‌رشداد

طرفین دو ایوان شرقی و غربی تا گوشوار ایوان قبله، غرفه‌سازی‌های جالب دو اشکوبه از سر پایه‌سازی‌ها و متن آن‌ها از سرچارکه‌کشی‌های عمودی و افقی، زمینه‌ساز کارهای هنری؛ نظیر کاشی‌کاری برای انواع قابچه‌ها، قاب‌ها، کتیبه‌های عمودی، افقی و پشت بغل‌سازی‌ها بسیار متنوع با کاشی‌های الوان و چشم‌نواز، با پدیده‌های هنری کاشی (هفت رنگی، معقلی‌سازی، گره معقلی، خطوط محدود معقلی)، گره هندسی و هندسه نقوش، انواع اسلیمی‌ها و ختایی‌های خُرد، کلان و مربعی‌های خط محدود معرق است که زیبایی‌های بسیار چشم‌گیری از هنرهای معماری و کاشی‌کاری به وجود آورده است. ضمناً غرفه‌ها دو اشکوبه هستند که اشکوب بالا با اجرای «غلام گردشی» (۷۰)ها و شکستگی‌ها، نمای محوطه مسجد را چندین برابر دلنواز ساخته است.

صحن مصفای مسجد جامع گوه‌رشداد

وجود حوض آب نما و استفاد از طرح‌های سنتی برای آن، باتوجه به پدیده هنر سنگ تراشی آن روز، با اختلاف دادن در سطوح و حجم عناصر سنگ، نوع مرغوب سنگ سفید و خصوصاً پاشویی در اطراف حوض به شکل ترکین و مدّور، چهار سکوی گل برجسته گلدان و چهار سکوی آب‌خوری زیبا در چهار سوی حوض آب‌نما و فواره‌ها، به خصوص فواره میانی، با جهش کوتاه آب در پایه صدف‌های برجسته سنگی و ..، صحن دل‌نوازی برای موزه معماری ایران، مسجد عزیز و عظیم جامع گوه‌رشداد به وجود آورده است (تصویر شماره ۲۰).

تصویر شماره ۲۰: حوض آب‌نما و ... بسیار مصفا در صحن مسجد جامع گوهرشاد

طرح مسجد جامع گوهرشاد را می‌توان نخستین طرح مسجد چهار ایوانی متکامل با این شیوه از ایوان‌های جنوبی (ایوان مقصوره)، ایوان شمالی (ایوان قبله) و دو ایوان شرقی و غربی، کاملاً شبیه یکدیگر دانست. ایوان وسیع و مرتفع مقصوره دارای گنبدخانه بوده و بر فراز آن گنبد آگون (شکم‌دار) حجیم و بسیار جالبی به دلیل آن فرم ساخته شده است. در طرفین گنبد، به منظور پیشگیری از رانش ایوان، دو گلدسته ساخته شده است. گلدسته‌ها از سطح زمین متکی و متصل مدور فلکه به اسکلت پیش‌خوان ایوان مقصوره هستند که چون پشتواره‌هایی تا دست‌انداز پشت بام مقاوم عمل می‌کنند و در حالت استوانه با پله پیچ ساخته شده‌اند.

وجود مؤذنه با مقرنس‌بندی چند تخته، زینت بخش نمای مسجد شده است. نماسازی‌های مسجد، از ازاره سنگ، سرچار که کشی‌های عمودی و افقی و در متن آن‌ها کارهای گوناگون از شاخه‌های متعدد با فلسفه هنری از هنرهای وابسته به معماری انجام شده است. در این هنرها از انواع هفت قلم خط، نقوش بسیار متنوع و زیبای اسلیمی‌ها، ختایی‌ها، گل، بوته‌ها و ... استفاده شده است. به کارگیری انواع نقوش «گلچین معقلی، گره معقلی و خط معقلی» گنجینه سرشاری از هنر خط معماری در این مسجد به وجود آورده است. بهره‌گیری از انواع هندسه نقوش (گره و شاه‌گره‌ها) و عموماً عناصر طاقی، در این مسجد برای هنرهای یادشده از «کاشی‌کاری معرق» از نوع طرح و اصطلاحاً آمیز رنگ‌های کاشی و ساخت ظریف، به‌حق ارزش‌های بسیار بدیعی به وجود آورده است.

به طور کلی مسجد جامع گوهرشاد از جمیع جهات اصول، قاعده، بنیان فلسفه و هنر برای مساجد چهار ایوانی، شبستان‌سازی، گنبد

و گلدسته‌سازی و ... الگویی برای مساجد دوره‌های صفویه، نادری، زندیه، خصوصاً دوره قاجاریه و معماری اسلامی ایران شده است. هم‌چنین ارزش و پدیده‌های معماری هفت صد ساله این مسجد، از نظر طرح و شیوه ساخت و سایر موارد، به خصوص نماسازی‌های قدسی آن، بر سایر مساجد جهان اسلامی نیز تأثیرگذار بوده است.

پی‌نوشت

۱. ایوان مقصوره = ایوان مسجد که در آن امام جماعت به نماز جماعت می‌ایستد، ایوان مقصوره گفته می‌شود. ضمناً مقصوره، کوچک و خلوت‌خانه نیز خوانده می‌شود.

۲. رواق = پیش‌خانه و رواق فضای گسترده طاقی هم‌جوار به گنبدخانه.

۳. ربع فلکه = از مقطع دایره، ستون‌های استوانه‌ای باریک یا ... نیز به ستون‌های فلکه معروف شده‌اند.

۴. فتیله استوانه‌ای = فتیله از «پلیته» که پنبه تابیده و برای پیل سوز و یا چراغ‌های نفتی به کار می‌رفته است، گرفته شده و نیز از پلیته تشابه شده است. ضمناً کلمه پلیته اصطلاحی از کلمات فارسی خراسان بزرگ است.

۵. مُحَقَّق = خطی از هفت قلم خط مادر است. در ضمن منظم، درست و استوار گفته می‌شود.

۶. سرچار که = به پیش‌آمدگی هره‌های عمودی و افقی اتلاق می‌گردد که سبب اصطلاحاً زمینه کشیده (طولانی) از طول آجر می‌شود.

۷. حمیل = حمیل از حمل‌کننده آمده است. در هنرهای وابسته به معماری، به خصوص کاشی‌کاری، حمیل‌کاشی، اصطلاحاً باریکه‌ای است که سبب کادردهی و تفکیک زمینه و نقوش می‌شود.

۸. گره نقوش = گره نقوش از هندسه گره چینی و اجزای نقش حاصل می‌شود. ضمناً هر جزء نقش، نامی دارد.

۹. پنج و هشت = عنصر و عضوی از هندسه نقوش که یا پنج و هشت ضلعی است یا از ششمه (ستاره) «پنج و هشت پر» تشکیل می‌شود.

۱۰. سرمه‌دان وریا = شکل عنصر سرمه‌دان از سرمه‌دان بانوان ترکیب گرفته که در قدیم معمول بوده است. عنصر و آلت سرمه‌دان در شکل افقی، مورب و عمودی در نقش گره قرار می‌گیرد (وریا = ایستاده).

۱۱. فتیله گره = عنصر فتیله گره از همان پلیته پیل سوز، چراغ نفتی گرفته شده و به نام «فتیله» نیز مشهور شده است.

۱۲. چهار لنگه سرمه‌دان = دو عنصر نقش گره است. چهار لنگه = ستاره چهار پر (شرح سرمه‌دان نیز گفته شد).

۱۳. گره معقلی = نقوشی هندسی از خانه‌های شطرنج است که بیشتر تحت زاویه ۴۵ درجه حاصل می‌شود.

۱۴. کاشی نره = این کاشی به ابعاد (۵ × ۲۰) سانتی‌متر، به ضخامت ۵ سانتی‌متر و به شکل سر و ته باریک تهیه می‌شود. کاشی نره به رنگ‌های مختلف، خصوصاً فیروزه‌ای لعاب دهی می‌شود. از

نره فیروزه‌های بیش‌تر برای پوشش «خود گنبدها» به کار می‌رود.

۱۵. دواشکوبه = دو طبقه.

۱۶. زمینه تخت = زمینه صاف و مسطح.

۱۷. رسمی‌بندی = بیش‌تر پوشش کاذبی از دورها و منحنی‌های خُرد و کلان عنصر تزئینی به وجود می‌آورد. رسمی‌بندی در شکل‌های گوناگون و به نام رسمی سرفسفت و شاقولی حاصل می‌شود.

۱۸. گذرای کاشی نره = عبور کننده کاشی از نره به شکل خط راست یا ... خواهد بود.

۱۹. لچکی = مثلث، قناس و ... و از همان لچک سر خانم‌ها گرفته شده است.

۲۰. ترنج = گل میانی زمینه، گل میانه نقش که بیش‌تر به شکل دو نیم قلب متصل به هم و به شکل سر و ته در نقوش استفاده می‌شود. ترنج در حالت‌های دیگر هم چون مدور، دایره و ... وجود دارد.

۲۱. ترنجه = حرکتی از نقش ترنج، اما کوچک‌تر.

۲۲. آهیانه = پوشش زیرگنبدهای دوپوش، طاق گنبدخانه.

۲۳. اسپر سازی = بدنه‌سازی‌های بالای آزاره یا ... در موارد مشابه.

۲۴. آلات = آلات جمع آلت، آلت به قطعه‌ای از کاشی اتلاق می‌شود که بیش‌تر در کاری معرق مورد استفاده است.

۲۵. تالُو = درخشش.

۲۶. کنده کاری = منبت چوب.

۲۷. قطار مقرنس = قطاربندی از قوس‌بندی‌های خُرد در ترکیب مثلث، اما دوردار در یک ردیف پس و پیش و در ردیف بعد از جابه‌جاشدن قطعات قوسی یادشده حاصل می‌شود و چون تکرار است، قطار گفته می‌شود. زمانی که قطاربندی با آویزهای هندسی همراه باشد، «قطار مقرنس» نامیده می‌شود.

۲۸. پَرک = دو باریکه مثلث که به یکدیگر اتصال شوند و از یک نقطه رأس در ناحیه زیر و از طرف بالا دو شاخه باشند.

۲۹. کفگیر = ترکیب عنصر هندسی دوردار در ترکیب «کفگیر وسیله آشپزی» و در تارک با داشتن قوس کند.

۳۰. طاس و نیم طاس = طاس، کاسه نیز گفته می‌شود. طاس از تعدادی به اصطلاح پا باریک‌های دوردار به وجود می‌آید که قاعده آن‌ها در پایین و تارک آن‌ها رأس را تشکیل می‌دهد. معمولاً یا از طاس کامل را «نیم‌طاس» می‌گویند.

۳۱. آویز کندویی = حفره‌های منظم در ترکیب هندسی، اما آویزان.

۳۲. نیم شمسه = ستاره.

۳۳. مقرنس‌بندی = قناس‌بندی، قناس‌سازی و ... تکامل قطاربندی مقرنس را شکل می‌دهد. مقرنس از آلت‌هایی، چون اصطلاحاً «پاموش، پَرک، شاه پَرک، کفگیر، نیم‌کفگیر، دواتی، تنور، شمسه‌های زوج و فرد و ...» تشکیل می‌شود.

۳۴. اسلیمی = حرکات نقوش با خُمس‌های موزون پیچشی.

۳۵. ختایی = حرکات بند باریک گردان با گل‌های اصطلاحاً شاه

عباسی تخمک‌دار که در اطراف نقش اسلیمی نقش‌دهی می‌کنند. معمولاً حرکات نقش اسلیمی و ختایی همراه با یکدیگر و با رنگ‌های دلنشین و متضاد اجرا می‌شوند.

۳۶. افشون = افشان.

۳۷. توترمه = نقش‌ها ترمه‌ای رو، وارو.

۳۸. پیچک = حرکت نقش انتهایی با خم و پیچ.

۳۹. بند رومی = طرح بازوبندی کشیده طولانی، (طولانی به معنای طویل).

۴۰. خط کمربندی = نوار خطی که زمینه خط را به طور مجازی به دو قسمت نشان می‌دهد.

۴۱. خط نسخ = خطی است که ابن مقفله شیرازی، رحمه الله علیه وزیر خلیفه عباسی، از خط کوفی و محقق ابداع کرده و از بارزترین اقلام هفت قلم خط است. ضمناً چون خط ابداع شده ابن مقفله خط‌های قبلی را کنار گذارد (نسخ کرد). از این جهت به خط نسخ مشهور شده و تا امروز مورد استفاده است.

۴۲. برگ بیدی = نقش برگ بید در ترکیب قلب کشیده است.

۴۳. تونگان = پیش آوردن قسمت انتهایی منار و گلدسته برای مؤذنه، که بیش‌تر از مقرنس‌بندی حاصل می‌شود. تونگان در اصطلاح بنایی سنتی، نعلبکی گفته می‌شود.

۴۴. خط کوفی = خطی بدون نقطه که با حرکات پنج دانگ (قسمت) سطح و یک دانگ انحنا است. خط کوفی دارای شاخه‌های متعدد، همچون کوفی مزهر (گل و برگ‌دار)، شجری، خرطوم فیلی، شمایل‌دار و بسیاری دیگر است.

۴۵. بادامک = نقش گل خُرد در ترکیب نقش بادام بزرگ.

۴۶. قابچه = قاب کوچک.

۴۷. قپه گلدسته = انتهای گلدسته‌های دوره صفویه از ترکیب گنبدی شکل غنچه‌ای کوچک ساخته شده که به قپه گلدسته مشهور شده است.

۴۸. طره = پیش آمدگی.

۴۹. خُوج = گوی‌های کروی فولادی که در چندین عدد به میله‌ای در تارک و تیزه گنبد نصب می‌شود.

۵۰. سنگ خاقانی = سنگی با پیش آمدگی حدود ۱۵ سانتی‌متر در انتهای گردونه و ساقه گنبد. این سنگ حالت آیچکان را ایفا می‌کند تا ریزش آب از نزولات آسمانی سبب یخ زدگی بدنه ساقه گنبد و ... نشود.

۵۱. شکم‌دار = اوگون و مساویست با دور (قوس) پر انحنای.

۵۲. کونال = بالنج. کونال محل حرکت دوردار پیش آمده گنبد به طرف ساقه «گردونه» گنبد است.

نظر به این که در این مکان بارهای وارده از وزن تیزه، کنار شانه، میان شانه و در مجموع کل پوشش «خود» گنبد بسیار فراوان است و خطر شکستن و رانش در محل شکنندگانه که ۲۲/۵ درجه با خط افق زاویه می‌سازد بسیار فراوان است. با اجرای فنی، خطر رانش نخواهد بود.

ضمناً گفته‌اند که چون بارها و فشار وارده از خود به قدری زیاد

است که اگر به «کوه» وارد شود «کوه ناله می‌کند»، از این رو «کوه نال» بوده که به کونال مشهور شده است.

۵۳. غلت = منحنی و کمان قوس، طاق و گنبد.

۵۵. قوس شمشیری = انحنا و کمان شمشیر سبب نام این قوس شده است. این قوس به نام قوس شاه عباسی نیز شهرت دارد.

۵۶. شاه‌گره = شاه‌گره بیش‌تر برای زمینه اصلی گره استفاده می‌شود؛ مثلاً گره ده‌تند. در آلات این گره و یا ... گره‌های خرد شده دیگری قرار می‌گیرد. شاه‌گره را «گره اندر گره» نیز می‌گویند.

۵۷. مربعکی = مربعکی به سطح چهار گوش اتلاق می‌شود.

۵۸. پشت بغل = دو سطح مثلثی که لچکی نیز گفته می‌شود، از دو شانه بالای قوس به دست می‌آید.

۵۹. لوز = مربعی که به شکل لوزی قرار گیرد، اما اضلاع آن چون برابر مربع و زوایای آن ۹۰ درجه است. از این جهت به مربع لوز نیز مشهور است.

۶۰. خوشه انگوری = قطعه کاشی‌ها (آلات) که به شکل مربع مستطیل از کلوک، دو قدی، سه قدی و چهار قدی و از کاشی یا آجر تهیه شده است و در حالت خفته و راسته و ... و در ترکیب خوشه انگور سبب شکل‌دهی نقوش گلچین معقلی و گره معقلی و ... می‌شود.

۶۱. بوته جقه‌ای = ترمه‌ای.

۶۲. قرنیز بندی = پیش آمدگی ختم نما «رخ‌بام» با پیش آمدگی برای آبچکان.

۶۳. حرکات ۷ و ۸ = نقوشی معقلی که به شکل عدد ۷ و ۸، جمع و باز ساخته می‌شوند.

۶۴. رو وارو = زیر و رو = بالا و پایین - این سمت و آن سمت.

۶۵. کلوک‌بندان = در نقوش آجر یا معقلی در بین ردیف‌های خفته و راسته، از کلوک‌های رنگی کاشی استفاده می‌شود که نقوش جذابی به وجود می‌آید. این ترکیب طرح را کلوک‌بندان می‌گویند.

۶۶. سه رگی = سه رگی، معمولاً خط در وسط و از رنگ کاشی نمایان و دو طرف خط با کاشی رنگ متضاد استفاده شده است که در مجموع، در زمینه خط سه رگی یا سه خطی به وجود می‌آید.

۶۷. تیزه طاق = به تارک‌های قوس، طاق و گنبد گفته می‌شود.

۶۸. پیش‌خوان = به طرفین ایوان اتلاق می‌شود که از نقوش مختلف هنر معماری ساخته می‌شود و چشم نواز است.

۶۹. خفته و راسته = خفته قطعه آجر یا ... که در حالت افقی به کار می‌رود. راسته، قطعه آجر یا ... است که در حالت عمودی به کار گرفته می‌شود.

۷۰. غلام گردشی = راهروهای باریک و سرتاسری در طبقه اول یا دوم و ... در بنا.

فهرست منابع و مراجع

۱. اکلومبک، لیز و دونالد ویلبر (۱۳۷۲)، معماری تیموری توران و ایران، ترجمه محمدیوسف کیانی و کرامت‌الله افسر، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، تهران.
۲. الله‌وردی خان طوسی، حسن (۱۳۷۱)، سفر به خراسان، انتشارات کتابکده، مشهد.
۳. محمدکاظم (۱۳۴۸)، مشهد طوس، انتشارات کتابخانه ملک، تهران.
۴. اوکین، برنارد (۱۳۸۶)، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی اخشینی، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی، تهران.
۵. (۱۳۶۲)، تاریخ مسجد گوهرشاد، انتشارات گوهرشاد.
۶. داوری، نادر (۱۳۷۵)، «مسجد گوهرشاد نگین خراسان»، مجله مسجد، سال پنجم، شماره ۲۸، مهر و آبان ۱۳۷۵.
۷. رکوعی، عزت‌الله (۱۳۷۴)، سرزمین ما، انتشارات کیوان، تهران.
۸. سیدی، مهدی (۱۳۷۵)، مسجد و موقوفات جامع گوهرشاد، کومه، قم.
۹. صنیع الدوله، محمد حسن خان (۱۳۶۲)، مطلع الشمس، فرهنگسرای یساولی، تهران.
۱۰. طاهرنیا، بهروز (۱۳۷۶)، مشهد از نگاه سیاحان، نشر آستان قدس رضوی، مشهد.
۱۱. طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۸)، جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهان‌گردان، انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، ایران.
۱۲. عطارد، عزت‌الله (۱۳۷۱)، تاریخ آستان قدس رضوی، انتشارات عطارد، جلد دوم.
۱۳. کبیری، عبدالرحیم (۱۳۳۶)، «آثار تاریخی و باستان‌شناسی»، نشریه فرهنگ خراسان، جلد ۱، شماره ۱ و ۲ و ۳.
۱۴. (۱۳۷۵)، گنج‌نامه (مساجد ایران)، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۱۵. موتن، علی (۱۳۴۶)، تاریخ آستان قدس رضوی، انتشارات آستان قدس، مشهد.
۱۶. مؤسسه آسیایی (۱۳۸۳)، بارگاه رضا (ع)، مؤسسه آسیایی، [بی‌جا].